

за програмою вивчення античної культури Північного Причорномор'я, яка включає в тому числі і видання каталогів⁴⁸, є дослідження в галузі середньовічної історії та культури Північного Причорномор'я, що успадкувала риси античної культури, які проникли в інше соціальне і етнічно різноманітне середовище. Опорними пам'ятками, що дають змогу дослідити історичні закономірності, супутні переходи від античності до середньовіччя, є пам'ятки феодальної формації Криму. Виконано ряд великих робіт на території так званих печерних міст, досліджено руїни Херсона-Корсуні (Херсонеса) і столиці князівства Феодоро-Мангупа. Вивчення середньовічних пам'яток Криму показало всю складність і строкатість феодальних відносин в умовах багатоетнічності, ускладнених малоземеллям і класовими суперечностями. Вивчення Херсона-Корсуні — міста, що лежить на шляху «з варяг у греки», за переказами — місця хрещення Володимира, — має пряме відношення до історії Київської Русі. Будучи сполучною ланкою між Візантією і Руссю, Корсунь якийсь час протистояв політиці, яку проводила Стародавня Русь і був узятий староруськими військами на чолі з князем Володимиром Святославовичем. Вивчення середньовічного Херсона відкрило нові цікаві сторінки історії самого міста, його населення, міської і сільської культури. Поряд з цим воно також показує важливість проведення досліджень перехідного етапу від античності до середньовіччя.

Так само як і для Ольвійської держави, нині особливо відчувається необхідність дослідження периферії Херсонеського поліса. Ще гостріше стоїть завдання вивчення пізнього еллінізму. З цією метою продовжене дослідження центру скіфо-сарматської держави Неаполя в Сімферополі і великого сільськогосподарського та культурного центру — Алма-Кермен. Цим почато вивчення округи Неаполя, гробниці і сільських поселень, які становили скіфо-сарматську державу як єдине політичне і економічне ціле, хоч і побудоване на неміцних соціально-економічних основах.

С. Н. БИБИКОВ, С. Д. КРЫЖИЦКИЙ

Исследование античных памятников на Украине

Резюме

В статье освещаются основные итоги и задачи археологического исследования античных городов и поселений на территории Украины в десятой пятилетке, и в частности результаты работы по античной проблематике отделов античной археологии, археологии Крыма и заповедника «Ольвия» Института археологии АН УССР.

С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ

Вивчення античної культури Північно-Західного Причорномор'я

При всій різноманітності тематики у вивченні північно-причорноморських міст і поселень, які досліджувалися останніми роками, можна все ж виділити три найбільш важливі теми: 1) проблеми колонізації Північного Причорномор'я; 2) особливості взаємовідносин грецького і варварського світів і 3) сільська округа античних міст. Саме розкриттю цих тем були підпорядковані значною мірою польові роботи, а також

⁴⁸ *Иванова А. П., Чубова А. П., Колесникова Л. Г. и др. Античная скульптура Херсонеса.* — Киев, 1976, с. 342.

спеціальні розробки дослідників. Паралельно з цим проводились широкі роботи в традиційних напрямках, присвячені вивченню стратиграфії та історичної топографії міст і поселень, нагромадженню пам'яток матеріальної і духовної культури.

Активізація досліджень з проблеми грецької колонізації Північного і Східного Причорномор'я¹ зумовила останнім часом вивчення архаїчних шарів міст і поселень Північного Причорномор'я. Найважливішим підсумком роботи в цьому напрямку був розвиток поглядів на неправомірність протиставлення різних моделей колонізації. Йдеться про переважання аграрного або торговельного факторів з урахуванням усієї суми конкретних історичних умов². Певного прогресу також досягнуто в розкритті проблеми наявності варварського населення в місцях заснування античних міст на першому етапі колонізації. Проведені дослідження підтвердили точку зору про відсутність у момент колонізації осілого місцевого населення в районі Ольвії³, Тіри-Ніконія⁴, Північно-Західного Криму⁵. У районі Гераклеїського п-ова, незалежно від вирішення питання про наявність або відсутність таврського поселення, що передувало заснуванню Гераклеєю Понтійською Херсонеса, зафіксовано залишки осілих поселень кізил-кобинської культури⁶. Щодо Європейської частини Боспору, то це питання поки що не вирішене. Тут, зокрема, остаточно не з'ясовано характер поселень, що передували Тіритаци і Німфею⁷, тобто прямих археологічних доказів на користь існування тут в епоху колонізації постійних варварських поселень немає⁸, а є лише загальні припущення⁹, тимчасом як тісні контакти греків з кочовими племенами скіфів не викликають сумнівів¹⁰.

Значна увага була приділена питанню характеристики етнічного складу населення північнопричорноморських міст на етапі їх заснуван-

¹ Тезиси докладов и сообщений. Материалы симпозиума по проблемам греческой колонизации и структуре раннеантичных государств Северного и Восточного Причерноморья.— Тбилиси, 1977, 105 с.; Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья.— Тбилиси, 1979, 415 с.

² Блаватский В. Д., Кошеленко Г. А., Кругликова И. Т. Полис и миграция греков.— ПГКСВП, с. 7—29; Браицкий И. Б., Щеглов А. Н. Некоторые проблемы греческой колонизации.— Там же, с. 29—46.

³ Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966, 237 с.; Рубан В. В. Исследования античных памятников на правом берегу Бугского лимана в 1973—1974 гг.— НОСА, с. 87—89; Отрешко В. М. Западный район Ольвийской периферии в позднеархаическое время.— Там же, с. 93, 34; Рубан В. В. О периодизации античных памятников Северо-Западного Причерноморья.— В кн.: 150 лет ОАМ, с. 130—132; Марченко К. К. Взаимодействие эллинских и варварских элементов на территории Нижнего Побужья в VII—V вв. до н. э.— ПГКСВП, с. 130—138; Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др. К истории Ольвийской сельской округи.— ИААСП, с. 3—18.

⁴ Мелюкова А. И. Греки и варварский мир Днестро-Дунайского междуречья.— ПГКСВП, с. 141—142; Охотников С. Б. Из истории греческой колонизации Нижнего Поднестровья.— ПГКСВП, с. 158—165.

⁵ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1973, с. 116 и сл.

⁶ Савеля О. Я. О греко-варварских взаимоотношениях в Юго-Западном Крыму в VI—IV вв. до н. э.— ПГКСВП, с. 170 и сл.

⁷ Книпович Т. Н., Славин Л. М. Раскопки юго-западной части Тиритаки.— МИА, 1941, № 4, с. 38 и сл.; Гайдукевич В. Ф. Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946—1952 гг.— МИА, 1958, № 85, с. 181 и сл.; Худяк М. М. Предварительные итоги раскопок последних лет в Нимфее.— В кн.: Археология и история Боспора. Симферополь, 1952, с. 75 и сл.; Худяк М. М. Раскопки святилища Нимфея.— СА, 1952, XVI, с. 236—238.

⁸ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. М., 1975, с. 28.

⁹ Масленников А. А. К боспорской топонимике.— ПГКСВП, с. 138 и сл.; Масленников А. А. Местное население Боспора Киммерийского в VI—V вв. до н. э.— В кн.: II Всесоюзный симпозиум по древней истории Причерноморья на тему «Местное население Причерноморья в эпоху Великой греческой колонизации (VIII—V вв. до н. э.)». Тез. докл. и сообщ. Тбилиси, 1979, с. 49—50; Масленников А. А. О населении прибрежных районов Восточного Крыма в VI—I вв. до н. э.— СА, 1980, № 1, с. 13—16.

¹⁰ Вахтина М. Ю., Виноградов Ю. А., Горончаровский В. А., Рогов Е. Я. Некоторые вопросы греческой колонизации Крыма.— ПГКСВП, с. 76 и сл.

ня. Цікаві розробки в цьому відношенні в останні роки зроблено відносно Ольвійського регіону¹¹.

Тепер майже всі дослідники (в усякому разі теоретично) припускають, що до складу населення античних міст вже на початковому етапі їх існування міг проникнути невеликий процент варварів. Проте методику конкретного обґрунтування даного положення розроблено недостатньо. При вирішенні цих питань дослідники здебільшого опираються на положення про етнічність ліпної кераміки¹², антропонімії¹³ або топонімії¹⁴.

При цьому має місце недооцінка того, що і перша, і друга, а особливо третя групи матеріалів є етноознакою головним чином лише щодо свого походження. Очевидно, не завжди можна поставити знак рівняння (з точки зору етноознаки) між походженням і далшим використанням подібних матеріалів¹⁵.

Що стосується ліпної кераміки, то, особливо при наявності комплексних серій, це дійсно може свідчити на користь присутності варварського етносу, в тому числі різних етнічних груп¹⁶, але навряд чи може дати досить надійну інформацію щодо процентного складу населення. Тут треба мати на увазі, по-перше, можливість виготовлення такого посуду на обмін в межах самого поселення, по-друге, недосконалість наших статистичних підрахунків щодо кількості уламків різних груп посуду, оскільки це, зокрема при підрахунках стінок, може досить відносно характеризувати дійсне співвідношення цілих посудин.

Тут може бути більш доцільною статистика, основана на порівнянні часток від ділення загальної ваги стінок на середню вагу однієї посудини даної категорії. Слід також урахувати, що внаслідок більшої механічної міцності кружальний посуд міг використовуватися більш тривалий час, ніж ліпний. Потребує також ширшої інтерпретації факт більшого проценту в керамічних комплексах поселень у порівнянні з містами варварського посуду. Останнє може частково знаходити пояснення і в майновій диференціації між мешканцями міст і сільської округи. Тобто проблема визначення процентного співвідношення різних етносів в складі населення античних міст і поселень за даними статистичних підрахунків кераміки потребує дальшої розробки.

Щодо даних топонімії, то вони в даному разі взагалі не можуть служити істотним аргументом у вирішенні питання про наявність варварів у складі населення міст. Проникнення топонімів може пояснюватися культурними контактами.

Звернемося до антропонімії: поява в просопографії Ольвії варварських елементів з першої половини VI ст. до н. е., потім їх зростання і зникнення в перші дві третини IV ст. до н. е.¹⁷ може свідчити і на користь дії культурно-політичного фактора, а не тільки наявності в середовищі населення міста варварів. У зв'язку з цим нагадаємо, що

¹¹ Марченко К. К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII — первой половине I вв. до н. э. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Л., 1974; Марченко К. К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья. — ВДИ, 1980, № 1, с. 181—183; Виноградов Ю. Г. Варвары в просопографии Ольвии VI—V вв. до н. э. — Тезисы докладов и сообщений. Тбилиси, 1979, с. 9—11; Яйленко В. П. Ономастика Березани. — Тезисы докладов и сообщений. Тбилиси, 1979, с. 95—97.

¹² Марченко К. К. Варвары в составе населения...

¹³ Виноградов Ю. Г. Социально-демографическая структура населения Ольвии VI—I вв. до н. э. — АГСПВМ, с. 8, 9; Виноградов Ю. Г. Варвары в просопографии Ольвии VI—V вв. до н. э. — Тезисы докладов и сообщений. Тбилиси, 1979, с. 9—11.

¹⁴ Масленников А. А. К боспорской топонимике. — ПГКСВП, с. 138—141.

¹⁵ У зв'язку з цим слід нагадати, що нещодавно землянки і напівземлянки вважалися яскравою ознакою варварського етносу.

¹⁶ Марченко К. К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья, с. 136—141.

¹⁷ Виноградов Ю. Г. Социально-демографическая структура населения Ольвии VI—I вв. до н. э. — АГСПВМ, с. 8, 9; Виноградов Ю. Г. Варвары в просопографии Ольвии VI—V вв. до н. э.

аналогічна картина мала місце, наприклад, і в перші століття нашої ери, коли в ряді випадків мешканці північнопричорноморських міст переймали римські імена.

Таким чином, апріорно не заперечуючи можливої наявності в античних містах і поселеннях уже на ранній стадії вихідців з місцевих племен, слід підкреслити, що для всебічного обґрунтованого вирішення цього питання необхідна розробка спеціальної методики.

Істотна увага була приділена в останні роки розробці ряду інших тем, які базуються на археологічних матеріалах, що мають безпосереднє відношення до колонізації та проблеми варварів у складі населення античних міст і поселень. З'ясовано, зокрема, питання про первісні типи жител грецьких переселенців¹⁸, про початкові етапи розвитку містобудівної структури Ольвії¹⁹, поставлено проблему виробничо-економічного районування сільської округи Ольвії найранішого етапу²⁰.

Основні підсумки вивчення проблеми початкового етапу колонізації в трьох основних районах поширення античної культури в Північному Причорномор'ї дають можливість зробити деякі висновки.

У Нижньому Побужжі процес первісної колонізації в основному належить до середини — другої половини VI ст. н. е. Початок колонізації — заснування в середині — другій половині VII ст. до н. е. поселення на Березані²¹, в першій половині — середині VI ст. до н. е. освоєння Березанського лиману²² і від середини VI ст. до н. е. — Бузького²³, в тому числі району Ольвії. Час заснування Ольвійського поліса (в сучасному розумінні цього терміна)²⁴, не виключаючи можливості існування на якомусь пізнішому етапі політичної єдності Ольвії та Березані²⁵, теоретично може бути віднесений ще до середини VI ст. до н. е., тобто до часу, коли населення Ольвії за всім комплексом матеріальної і духовної культури практично не відрізнялося від мешканців навколишніх поселень і, по суті, держава могла являти собою тип спартанського поліса, який не мав міського центру і складався з об'єднання п'яти селищ.

Проти цього, з одного боку, свідчить занадто велика територія ольвійського регіону. З другого — подібна організація взагалі не відповідає моделі грецької колонізаційної практики, коли колоністи, що прибули, раніше за все споруджували оборонні стіни²⁶. Хоча вже напри-

¹⁸ *Крыжицкий С. Д.* Начальные этапы эволюции античных жилых домов Северного Причерноморья. — В кн.: 150 лет ОАМ, с. 103—104; *Крыжицкий С. Д.* Древнейшие слои жилых кварталов Ольвии. — Тез. докл. 1976, Ереван, с. 220—222; *Крыжицкий С. Д., Русяева Г. С.* Найдавніше житла Ольвії. — *Археологія*, 1978, вип. 28, с. 3—26; *Крыжицкий С. Д.* Архитектура античных жилых домов Северного Причерноморья: Автореф. дис. ... д-ра архитектуры. Киев, 1980, с. 14 и сл.

¹⁹ *Крыжицкий С. Д.* О развитии городской территории Ольвии в I тысячелетии до нашей эры. — ПГКСВП, с. 119—121.

²⁰ *Отрешко В. М.* К проблеме экономического районирования Нижнего Побужья в архаическую эпоху. — ПГКСВП, с. 151—157.

²¹ *Копейкина Л. В.* Самый ранний образец расписной древнегреческой керамики из раскопок на острове Березани. — СА, 1973, № 2, с. 240—244.

²² *Отрешко В. М.* Западный район ольвийской периферии в позднеархаическое время. — НОСА, с. 93, 94; *Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др.* К истории Ольвийской сельской округи, с. 7.

²³ Там же; *Рубан В. В.* Исследования античных памятников на правом берегу Бугского лимана в 1973—1974 гг. — НОСА, с. 87—89.

²⁴ *Кошеленко Г. А.* Полис и город: к постановке проблемы. — ВДИ, 1980, № 1, с. 3 и сл.

²⁵ *Виноградов Ю. Г.* О политическом единстве Березани и Ольвии. — ХКААМ, с. 73—84. Не можна, проте, погодитися з Ю. Г. Виноградовим у такому ранньому датуванні виникнення Ольвії, як рубіж VII—VI або навіть кінець VII ст. до н. е. (*Виноградов Ю. Г.* Указ. соч., с. 81). Нагадаємо, що аж до нинішнього часу ніде в Ольвії не було виявлено культурний шар раніше середини VI ст. до н. е. (*Крыжицкий С. Д., Русяева Г. С.* Найдавніше житла Ольвії. — *Археологія*, 1978, вип. 28, с. 19 та наст.), а з першої половини VI ст. до н. е. знайдено лише деякі фрагменти кераміки,

²⁶ *Яйленко В. П.* Древнегреческая колонизационная практика. — ПГКСВП, с. 69.

кінці VI ст. до н. е. Ольвія набуває вид, властивий міському центру (появи теменоса, агори, введення певної регламентації забудови), оборонних стін VI ст. тут не виявлено. Навіть про стіни V ст. маємо тільки свідчення Геродота. Це з урахуванням появи в цьому регіоні поселень ще з першої половини VI ст. дає підстави гадати, що Ольвійська держава в системі місто — хора могла сформуватися не раніше кінця VI — початку V ст. до н. е., скоріше за все шляхом сіноїкізму. В зв'язку з цим цікавий феномен, на наш погляд, являють собою досить значні концентрації архаїчних селищ в районах сучасного с. Козирки та Аджигольської балки²⁷. У порядку постановки питання здається можливим висловити припущення про те, чи не могли ці зкупчення поселень являти собою на якомусь початковому етапі окремі державні утворення? Що ж до Березанського поселення, то ні його розміри, ні рівень розвитку економіки, а також відсутність будь-яких комплексів громадського призначення не дають достатніх підстав вважати це поселення центром великого і густо населеного в другій половині VI ст. до н. е. району узбережжя Буго-Дніпровського і Березанського лиманів. Мова може йти лише про поселення Березанського лиману. Загальний характер колонізації в VI ст. до н. е. був аграрний. Жодного поселення, за винятком Березані й Ягорлика, з чітко вираженим ремісничим профілем не виявлено (це, зрозуміло, не стосується хатніх ремесел)²⁸. Щодо залишків ремісничої діяльності в ранніх шарах Ольвії, то вони належать уже до більш пізнього часу — початку V ст. до н. е.²⁹ Певно новонаведена аргументація на користь переважно торговельного характеру ранньої Березані, за винятком доводу про відсутність слідів землекористування в районі поселення (такі сліди, просто кажучи, могли не зберегтися, як це має місце в безпосередній сільській окрузі Ольвії, особливо враховуючи серйозні зміни берегової лінії)³⁰, дає змогу скоріше говорити про загальний аграрно-ремісничий і торговельний напрямок економіки. Варварське населення в момент колонізації могло бути тут відсутнє³¹. З наведених вище міркувань ми припускаємо, що в подальшому варвари в населенні античних поселень VI ст. до н. е. могли становити якийсь процент, але досить незначний, бо навіть, якщо визначати їх кількість за процентом наявності варварської кераміки, то цей процент на поселеннях не перевищує 20³², а з наведених вище міркувань з приводу статистичних розрахунків, мабуть, ще менше.

Щодо Нижнього Подністров'я, то основні труднощі в розкритті теми колонізації полягають у нез'ясованості питання про міський центр цього району в VI ст. до н. е. Є цікавою гіпотеза про політичне проникнення Істрії у Нижнє Подністров'я³³. Однак відсутність відомостей про ранні шари Тіри залишає це питання відкритим.

Початок освоєння Нижнього Подністров'я, що відбувалося в умовах відсутності варварського осілого населення, відноситься до другої

²⁷ Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др. Указ. соч., карта поселений.

²⁸ Там же, с. 7.

²⁹ Крыжицкий С. Д., Русяева Г. С. Указ. соч., с. 22, 23.

³⁰ Марченко К. К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья, с. 134—136.

³¹ Лалин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (Критический очерк отечественных теорий колонизации). Киев, 1966, с. 43 и сл.

³² Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др. Указ. соч., с. 6; Отрешко В. М. Каллипиды, алазоны и поселения Нижнего Побужья.—СА, 1981, № 1, с. 37—38. Липна кераміка на Березані в другій половині VII—VI ст. до н. е. становила 8—14%, Ольвії—1—4%; Марченко К. К. Лепная керамика Березани и Ольвии второй половины VII—VI вв. до н. э. (по материалам раскопок 1953—1970 гг.)—ХКААМ, с. 157.

³³ Загинайло А. Г. Никоний и проблемы греческой колонизации Нижнего Поднестровья.—ПГКСВП, с. 88, 89.

половини VI — початку V ст. до н. е.³⁴ Наявність варварів у складі мешканців античних поселень припускається тільки на підставі знахідок ліпної кераміки скіфського і гето-фракійського вигляду; характер економіки переважно аграрний, ремесло і торгівля, як видно, не були провідними³⁵.

В останнє десятиріччя велику увагу було приділено вивченню поселень сільської округи античних міст — головним чином створенню джерелознавчої бази. У результаті археологічного дослідження трьох основних районів поширення античної культури з'явилися праці узагальнюючого характеру. Найбільш значними є праці І. Т. Кругликової, присвячені Боспору³⁶, і А. Н. Щеглова — Північно-Західному Криму³⁷.

У результаті цих досліджень було виділено типи сільських поселень і садиб Боспора і Херсонеса, розроблено їх хронологію, розглянуто питання організації землеробських округ, сільськогосподарського виробництва, особливості матеріальної культури та ін.

Щодо Ольвійського і Тірського регіонів узагальнюючих монографічних досліджень аналогічного плану поки що не створено, хоча існують розробки деяких питань і проблем, а також публікації окремих пам'яток. З невеликих узагальнюючих праць по ольвійському регіону після статті Ф. М. Штительман, у якій було підведено підсумки вивчення Ольвійської хори до 1950 р.³⁸, та статті Л. М. Славина, що охопила період до 1971 р.³⁹, у 1980 р. вийшла стаття колективу авторів, у якій викладено основні результати соціального розвідувального обстеження Ольвійської хори, проведеного в 70-ті роки Ольвійською експедицією Інституту археології АН УРСР⁴⁰.

Для сільської округи Ольвії дослідниками виділено основні типи поселень, розроблено їх хронологію, з'ясовано в цілому характер матеріальної культури. Разом з тим питання сільськогосподарського виробництва, економіки, організації сільської округи, типів садиб, соціальної і демографічної характеристик населення, явищ, які зумовили конкретні особливості розвитку, майже не порушені. Для їх висвітлення необхідне проведення досить широких стаціонарних розкопок.

Як зазначено вище, дослідження сільської округи античних північнопричорноморських міст, що активізувалося останнім часом, дало ряд цікавих і важливих результатів. Разом з тим тут залишаються нерозв'язаними питання, що мають першорядне значення для характеристики держав у цілому. Це характер просторово-хронологічного розвитку хор, етнодемографічна і соціальна характеристика населення, роль хор в економічному потенціалі держави, порівняння розвитку сільської округи з загальноісторичним процесом розвитку держав, різні аспекти співвідношення міста і сільських поселень. Особливо складною є проблема етносу, що відмічалось вище. Труднощі, з якими дослідники зустрічаються в цьому відношенні, вивчаючи період колонізації, залишаються такими і для наступних етапів. Проблема не у вирішенні питання про

³⁴ Охотников С. Б. Из истории греческой колонизации Нижнего Поднестровья.— ПГКСВП, с. 159; Мелюкова А. И. Греки и варварский мир Днестро-Дунайского междуречья. Там же, с. 141, 142. У межах 9,8—18% знаходиться ліпна кераміка з культурних шарів поселення Стара Богдановка 2. Марченко К. К. Отчет о работе Нижнебугской античной экспедиции ЛОИА АН СССР в 1979 году.— НА ИА АН УССР, 1979/80, ф. е.,— 9342, с. 4, 13; Марченко К. К. Отчет о работах Периферийного отряда Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1978 году. НА ИА АН УССР, 1978/401 ф. е., № 8607, с. 3, 4, 9.

³⁵ Охотников С. Б. Указ. соч., с. 161, 162.

³⁶ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. М., 1975, 298 с.

³⁷ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1978, 157 с.

³⁸ Штительман Ф. М. Поселения античного периода на побережье Бугского лимана.— МИА, 1956, № 50, с. 255—272.

³⁹ Славин Л. М. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры.— ХКААМ, с. 180—186.

⁴⁰ Кржицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др. Указ. соч.

те, чи були варвари у складі населення хори чи ні, це питання для етапів, що настали за періодом колонізації, вирішується позитивно. Справа полягає в тому, яким було співвідношення різних етносів, конкретна залежність типу поселення та його домобудівництва від етнічної приналежності, статус на поселеннях негреського елемента.

Недостатня розробленість перелічених питань пов'язана не стільки з археологічним матеріалом по сільській окрузі античних міст, скільки досить часто з відсутністю спеціальних методичних розробок і підходом до їх вирішення з недостатнім врахуванням загальних проблем розвитку конкретної держави в цілому.

Все це показує актуальність і логічність постановки на найближчий час проблеми вивчення сільської округи міста під кутом зору її взаємозв'язку з містом, тобто про роль хори в системі держави. Особливо це важливо для району Ольвії, враховуючи відсутність великих узагальнюючих досліджень по вивченню ольвійської периферії. Серед найменш досліджених і разом з тим найбільш важливих тем для розробки поставленої проблеми виділяються такі, як визначення демографічного потенціалу міста і його округи; з'ясування сумарного економічного потенціалу; виявлення динаміки територіальної експансії та причин, які її зумовлювали на всіх етапах життя міста — тобто розробка історії розвитку держави з урахуванням особливостей розвитку хори. Серед перелічених тем найскладнішою і найменш дослідженою є проблема визначення демографічного потенціалу, в зв'язку з чим розглянемо її більш докладно.

Однією з основних складностей тут є недостатня дослідженість містобудівних структур північнопричорноморських міст і поселень, що утруднює визначення сумарної площі житлової забудови, середньої кількості і середніх розмірів житлових комплексів і ступеня відповідальності загальної кількості населення екологічним умовам.

Другою, не менш важливою обставиною, є трудність визначення кількісного складу сімей, особливо у співвідношенні з розмірами і типами будинків. Вирішення цього питання ускладнюється також недостатньою розробленістю питання про місце і роль рабства в умовах Північного Причорномор'я.

Ті приблизні підрахунки кількості мешканців міст на етапі їх розвитку, які наводяться відносно Ольвії і Херсонеса, виходять як з визначення середньої кількості будинків, їх площі й щільності забудови міст, так і з кількісного складу сім'ї, який в першому випадку дорівнює 10—12⁴¹, а в другому — 4—5 (!) особам⁴², і потребують істотного коригування. Насамперед це стосується визначення середніх розмірів будинків. Цифра 200—250 м², прийнята Л. М. Славним⁴³, явно завищена, вона наближається до верхньої межі розмірів будинків рядової забудови. Останнє й не дивно, оскільки переважну більшість будинків Ольвії елліністичного часу відкрито в центральних частинах міст, що з урахуванням соціально-економічної забудови, характерної для античних міст цього часу, додати належність таких будинків найбільш заможним громадянам. Проте в Ольвії існували також і будинки площею лише близько 100 м². Тобто будинки середніх розмірів в Ольвії мали площу найімовірніше 150—200 м², в усякому разі не вище.⁴⁴ Середня площа будинків Тіри становить близько 150 м²⁴⁵, будинків Херсонеса — 145—

⁴¹ Славин Л. М. Ольвия как город в VI—I вв. до н. э.— СА, 1958, XXVIII, с. 295.

⁴² Щеглов А. Н. Полис и хора.— Симферополь, 1976, с. 15.

⁴³ Славин Л. М. Ольвия как город в VI—I вв. до н. э., с. 295.

⁴⁴ Крыжицкий С. Д. Жилье дома античных городов Северного Причерноморья. К., 1981, с. 37—68.

⁴⁵ Підраховано по: Белов Г. Д., Стржелецкий С. Ф. Кварталы XV и XVI (раскопки 1937 г.).— МИА, 1953, № 34, табл. 1, II; Белов Г. Д. Итоги раскопок в Херсонесе за 1949—1953 гг.— СА, 1955, XXIV, с. 258, рис. 1; Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса за 1935—1936 гг. 1938, план 1936 г.

190 і 220—240 м² ⁴⁶. Зрозуміло, існували дуже великі будинки, площею понад 500 м² (будинки на ділянці НГФ в Ольвії), але вони становили виняток. Нижня межа характерна для великих будинків, таких як А—3, Е—1, НГФ—2 в Ольвії, верхня — для будинків площею порядку 100 м² — І—1, І—2 в Ольвії. Слід зазначити, що йдеться лише про площу забудови, до якої входить територія, зайнята також двором і стінами. Реальна житлова площа на рівні першого поверху будинку розмірами 10 × 20 м становила 55—60% (при товщі стін 0,4 м), двір займав 15—25%, а стіни 20—25% площі забудови. Звичайно, при наявності в будинку жилих підвалів або других поверхів житлова площа могла досягти 100% і більше від площі забудови.

Потрібний також ретельний підрахунок площі, зайнятої житловою забудовою, з урахуванням насиченості міста будівлями нежитлового призначення, територій, непридатних для будівництва. У тих випадках, коли розміри кварталів простежені в недостатній мірі або мають нестандартну форму і доводиться виділяти оптимальні величини кварталів, необхідно враховувати, що із зменшенням розмірів кварталів зменшується і щільність забудови.

І нарешті, найскладніше питання — це визначення чисельного складу сім'ї. Для цього є лише непрямі дані, та й то вони стосуються головним чином міст метрополії. Все ж як відправну точку з урахуванням як приблизності самих розрахунків і здобутих результатів у різних дослідників ⁴⁷, так і більш провінціального і менш заможного характеру життя населення північнопричорноморських міст ці відомості слід використовувати. Так, цифри і розрахунки, які наводить А. Валлон відносно населення Афін, показують, що на більш як 10 тис. будинків в Афінах (додавши до цього ще якусь кількість будинків-комун, де містилося по кілька сімей) могло припадати близько 107 тис. мешканців без урахування домашніх рабів ⁴⁸, тобто приблизно не більше як 10—11 чоловік на один будинок. Цю цифру істотно не змінить в бік зменшення урахування будинків-комун, оскільки в них відповідно була вища концентрація населення.

Розрахунки по визначенню кількості вільного населення Афін, зроблені іншими дослідниками для IV ст. до н. е. — часу, до якого відноситься вказівка про кількість будинків, дають відносно близькі цифри. Так, зокрема, за Гоммом, громадяни і метеки разом з сім'ями в 323 р. до н. е. становили 154 тис., в 313 р. — 119 тис. ⁴⁹ За Еренбергом, ці цифри близько 400 р. становили 75—110 тис.; близько 360 р. — 110—155 тис.; близько 313 р. — 85—90 тис. ⁵⁰ Беручи нижню межу за Еренбергом як найбільш критично оцінюючий автором матеріал, ми одержимо склад сім'ї порядку 7,5 осіб, при цьому слід враховувати, що неточність даних про кількість будинків може цю цифру дещо знизити. Цікаво, що одержана цифра досить близька до даних, наприклад, про склад російської селянської сім'ї другої половини XIX ст., який коливається від 3,5 до 16 осіб при середньому статистичному в межах 5,49—8,27 осіб ⁵¹. Як видно, навіть з урахуванням всієї глибини різниці в житті населення античного міста і російського селянства, лише при таких середніх числах могло забезпечуватися відтворення і приріст населення. На основі викладених міркувань здається не буде надто гру-

⁴⁶ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии IV—II вв. до н. э.— Киев, 1971, с. 12 и сл., рис. 7; рис. 32 и сл., рис. 18; с. 62 и сл., рис. 32; с. 84, рис. 43.

⁴⁷ Доватур А. И. Рабство в Аттике VI—V в. до н. э.— Л., 1980, с. 56.

⁴⁸ Валлон А. История рабства в античном мире.— М., 1941, с. 92—102.

⁴⁹ Gomte A. W. The population of Athens in the fifth and fourth centuries b. C.— Oxford, 1933, p. 29.

⁵⁰ Ehrenberg V. Der Staat der Griechen. Leipzig, 1957, Bd. 1, S. 24.

⁵¹ Ленин В. И. Развитие капитализма в России.— Полн. собр. соч., т. 3, табл. на с. 61, с. 98, 108, 149.

бою помилкою прийняти середню сім'ю античного міста Північного Причорномор'я (сім'ю, яка займала окремих будинок) у складі чоловіка і жінки, батьків одного з них (1—2), їхніх дітей (2—3), тобто всього 6—7 осіб.

Складне також питання про визначення можливої кількості залежного населення — домашніх рабів (або взагалі обслуги). Хоч літературна традиція свідчить, що раби (в класичному розумінні терміна) в Північному Причорномор'ї існували, проте даних про їх кількість і тим більше розподілу по галузях немає. Тут можна опиратися на аналогії з Аттікою, враховуючи, що для периферії античного світу, майновий стан якої в цілому був менш заможним, слід прийняти лише нижні межі можливої кількості домашніх рабів у середній сім'ї. Визначення кількості рабів інших категорій для північнопричорноморських міських центрів з огляду на неприйнятність якоюсь мірою аналогій при існуючому стані джерел — нереальне. Воно, проте, можливе в певних межах для садибних комплексів, виходячи з визначення потреби трудових затрат для сім'ї сільськогосподарських робіт.

Для сім'ї середнього достатку А. Валлон визначає середню кількість домашніх рабів 10—12 чоловік, але не нижче 3—4 рабів-чоловіків плюс 2—3 жінки⁵². За даними Р. Л. Сарджента⁵³, середня кількість домашніх рабів, у тому числі і жінок, у найбільш багатих сім'ях Афін V—IV ст. до н. е. становила 8—9, у вершників — 2—5, у зевгітів — 1—2. У середньому на рядову сім'ю (при її чисельному складі 6—7 осіб) припадає по одному домашньому рабу. Очевидно, ця кількість рабів або іншої обслуги 1—2 особи на сім'ю як нижча межа цілком реальна, беручи до уваги наявність певної кількості рабів, зайнятих в інших сферах діяльності, а також поширеність у Північному Причорномор'ї будинків господарсько-житлової категорії⁵⁴, що побічно свідчить про використання додаткової робочої сили.

Таким чином, склад однієї середньої сім'ї, включаючи рабів, міг налічувати 7—9 осіб. Це при житловій площі будинку розмірами 200 м², яка займала 65% площі забудови (при врахуванні площі на одного раба виходячи з розміру спального місця), становитиме в середньому 17—20 м² на кожного вільного члена сім'ї. Останнє не суперечить типовому укладу життя грецької сім'ї з виділенням спеціального андрона, спальні, ойкоса тощо. Зрозуміло, при цих розрахунках необхідно враховувати особливості історичного етапу, для якого проводяться розрахунки. Так, наприклад, для початкового етапу колонізації, коли основним типом житла були однокамерні будинки — в основному землянки і напівземлянки, єдиним реальним критерієм для визначення числа мешканців може служити принцип визначення можливої кількості спальних місць⁵⁵.

На основі цих даних можна провести підрахунки кількості населення в місті. При цьому слід враховувати таке: чим менш значний центр за своїм політичним або культурним статусом, тим відносна площа житлової забудови буде більша. Для прикладу досить порівняти Херсонес або Ольвію, наприклад, з Ілуратом. У принципі в таких центрах, як Мілет, з густою і чіткою забудовою, територія, яку займали житлові квартали, становила менше 50% щодо усїєї площі всередині міських стін (без урахування узгір'я Калабак-Тепе, а також за виключенням з цієї території площі, зайнятої в житлових кварталах вулицями). Ще менший процент можна припускати в Прієні. Верхня межа території, зайнятої житлом, яка може мати місце в невеликих поселеннях з міським типом забудови, але без статусу культурно-полі-

⁵² Валлон А. Указ. соч., с. 99, 242.

⁵³ Доватур А. И. Указ. соч., с. 43.

⁵⁴ Крыжицкий С. Д. Архитектура античных жилых домов..., с. 41.

⁵⁵ Крыжицкий С. Д. Древнейшие слои жилых кварталов Ольвии.— ПИАК, с. 333.

тичного центру, при розмірах кварталу 50×24 м і ширині вулиць 3 м, при відсутності будь-яких будівель громадського призначення і площ (останнє малоімовірно), становитиме не більш як 84%.

Нам невідома насиченість будівлями громадського призначення ні Ольвії, ні Херсонеса, ні тим більше таких міст, як Пантікапей, Фанагорія або Феодосія чи Німфей. Тому критеріями для визначення нижньої межі можливої площі житлової забудови тут можуть бути лише аналогії з урахуванням розмірів території, придатної для забудови. Очевидно, для північнопричорноморських центрів ця нижня межа навряд чи могла бути нижче, ніж у таких містах, насичених будівлями громадського призначення, як Мілет, і, отже, що межу доцільно прийняти рівню не нижче 50—55%. У цьому разі нижня межа кількості населення в Ольвії елліністичного часу буде в інтервалі 9—15,5 тис. чоловік (при 50—55% житлової забудови, площі міста — 45—55 га⁵⁶, середній площі забудови одного будинку 175 м^2 і при 7—9 особах на одну сім'ю). Верхня межа (при найбільшому проценті житлової забудови — 84%) — 23,8 тис. чоловік. Таким чином, кількість населення Ольвії, що піддається хоч якомусь обліку, могла становити 15—20 тис. чоловік. Мінімальна кількість населення Херсонеса буде 6—9,9 тис. чоловік (процент житлової забудови дорівнює 50—55%, площа міста — 30—35 га⁵⁷, середня площа забудови одного будинку 175 м^2 , на одну сім'ю припадає 7—9 осіб). Максимальна (при 84% житлової забудови) — 15,1 тис. чоловік. Оптимальний варіант — 9—12 тис.

Зрозуміло, ці підрахунки носять приблизний характер. Однак дальша розробка їх методики, особливо щодо складу сім'ї і відповідних типів будинків, щодо конкретних умов Північного Причорномор'я, дають можливість одержати більш реальне уявлення про співвідношення міського і сільського населення, а також з'ясувати ступінь відповідності його кількості екологічним можливостям району.

З цим колом питань тісно пов'язана і проблема соціально-економічної інтерпретації різних типів будинків не тільки міст, а насамперед сільських поселень.

Як показав аналіз домобудівництва Північного Причорномор'я в цілому і Ольвійського регіону зокрема⁵⁸, колектив грецьких переселенців на етапі первинної колонізації в основній своїй масі був у соціально-економічному відношенні відносно однорідним. Ні супровідний матеріал, ні загальний характер жител першого етапу не дають підстав для виділення у складі населення скільки-небудь істотної кількості особливо багатих громадян або рабів. Загальний економічний рівень надзвичайно низький. При цьому слід зазначити, що матеріали Ольвії свідчать, що етап первинного заселення був досить тривалий — порядку півстоліття, а можливо, і більший. Це, в свою чергу, показує, що, поперше, розвиток економіки на першому етапі — в VI ст. до н. е. — відбувався дуже повільно і, по-друге, роль торгівлі при колонізації цього району щодо переважної більшості мешканців була, як видно, зовсім незначна. Дані, які є по Ольвії, Березані, Ягорлицькому та іншим поселенням цього району, свідчать про те, що основним компонентом переселенців були передусім селяни, обезземелені на батьківщині внаслідок прояву дії закону відносного перенаселення, які, беручи до уваги малі розміри більшості архаїчних поселень, могли переселятися невеликими общинами — звідси, мабуть, і походять такі локальні комплекси, як в

⁵⁶ Крыжицкий С. Д. О развитии городской территории ..., с. 122.

⁵⁷ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху, с. 90.

⁵⁸ Крыжицкий С. Д. Архитектура античных жилых домов Северного Причерноморья: Автореф. дис. ... д-ра архитектуры.— М., 1980, с. 50.

Торіці⁵⁹ на Боспорі, ранньому Кіммеріку⁶⁰ або в Старій Богданівці 2 на Нижньому Побужжі⁶¹. Їх головною метою було одержати землю. Ось, здається, чим можна пояснити, що Ольвія як міський центр формується не зразу, а починаючи лише з першої половини V ст. до н. е.⁶²

Характер жител першого етапу дає підстави також для постановки питання про можливість наявності мікросоціальних відмінностей колективів першопереселенців від населення міст і поселень другого етапу — V — третя чверть IV ст. до н. е. — переходу до багатокамерних житлових будинків звичайних грецьких схем⁶³. Так, можливість розміщення в кожному окремому житловому комплексі будинку колоніста не більше 2—5 (за кількістю спальних місць) мешканців дає можливість зробити висновок, що кожна (із своїм господарством) сім'я складалася з такої самої або меншої кількості осіб. Поділ сімей з виділенням окремих жител відбувався, мабуть, за віковою ознакою.

Характер жител другого етапу свідчить насамперед про різке посилення будівельної (і відповідно економічної) бази, яке навряд чи могло відбутися самостійним шляхом внутрішнього розвитку поселення. Виникає питання, чи не може це пояснюватися крім втягування в найбільш великі центри населення периферії появою другої колонізаційної хвилі, але вже не з Іонії, що зазнала на той час персидського розгрому, а з районів материкової Греції і, можливо, насамперед Аттики. На користь цього освідчить, по-перше, різкий стрибок на початку V ст. до н. е. в економічному розвитку північнопричорноморських центрів, який навряд чи був би можливий без значного припливу коштів ззовні. По-друге, в цей час спостерігається значне посилення імпорту з Аттики. По-третє, слід враховувати поширення в житловому будівництві північнопричорноморських міст рівнозначно-паралельного принципу планування, характерного для материкової Греції, а не для Іонії⁶⁴.

Все це може допомогти пояснити суперечність — поширення в іонійських північнопричорноморських колоніях домобудівельних традицій материкової Греції. Можливо, починаючи від цього часу серед населення північнопричорноморських міст домінували в соціально-економічному відношенні вихідці саме з материкової Греції. А специфічні домобудівні традиції іонійських міст у Північному Причорномор'ї майже не знайшли відображення через те, що першопоселенці являли собою в основному масу бідного сільського населення, для якого міські домобудівні традиції були, очевидно, чужими.

Характер жител другого етапу дозволяє припустити можливість значного збільшення кількісного складу сім'ї та наявності домашніх рабів. Серед мешканців цих жител на початковій фазі етапу (перша половина V ст. до н. е.) ще не спостерігається досить різкої соціально-економічної диференціації, хоч загальний економічний рівень незрівнянно вищий, ніж у попередній час. Початок розшарування населення за майновою ознакою, наприклад в Ольвії, помітний наприкінці V — початку IV ст. до н. е.

Всі ці процеси досягли апогея на третьому етапі — остання чверть IV — кінець II ст. до н. е., коли поряд з невеликими житлами площею до 100 м² з'являються величезні ордерні будинки площею понад 500—

⁵⁹ *Онайко Н. А.* Архаический Торик. Античный город на северо-востоке Понта.— М., 1980, с. 178.

⁶⁰ *Кругликова И. Т.* Сельское хозяйство Боспора, с. 32 и сл.

⁶¹ *Марченко К. К.* Убежище позднеархаического времени в Нижнем Побужье.— АО, 1979 г. М., 1980, с. 301, 302. Автор розглядає цей комплекс як будівлю, що призначалася для розміщення жителів поселення під час небезпеки.

⁶² *Крыжицкий С. Д.* О развитии городской территории Ольвии в первом тысячелетии до н. е.— ПГКСВП, с. 121 и сл.

⁶³ *Крыжицкий С. Д.* Начальные этапы эволюции античных жилых домов Северного Причерноморья.— В кн.: 150 лет ОАМ, с. 103, 104; *Крыжицкий С. Д.* Архитектура античных жилых домов..., с. 11 и сл.

⁶⁴ *Крыжицкий С. Д.* Архитектура античных жилых домов..., с. 33 и сл.

600 м². При цьому слід зазначити, що подібне становище характерне переважно для великих міст. У невеликих поселеннях і містах, таких як, наприклад, Порфмій, соціально-економічна диференціація, за даними домобудівництва, набагато менша, ніжче і середній економічний рівень.

Загалом характер елліністичних північнопричорноморських будинків дозволяє зробити висновок про більш скромний і трудовий, ніж у Середземномор'ї, спосіб життя їх мешканців. Зокрема, практично в жодному з вивчених елліністичних центрів на узбережжі Егейського моря, таких, як Пріена, Делос, Олінф, нам майже невідомі цілком сформовані типи господарсько- (або виробничо-) житлового будинку. Наявність подібних будинків, наприклад у керамейкосі Афін, поки не дає можливості чітко виявити типові різновидності цієї категорії споруд, простежити їх особливості, хоч навряд чи можна сумніватися, що такі типи існували. Важливе інше — те, що кількість таких будинків (а отже, і відповідного їм про шарку мешканців) у забудові міст Греції була істотно менша, ніж у Північному Причорномор'ї.

Поширення в північнопричорноморських містах рівнозначно-паралельного принципу планування з урахуванням відкриття в ряді ордерних будинків приміщень, які трактують як андрони, свідчить на користь досить чіткого поділу будинку на дві половини — чоловічу й жіночу, причому з відносною самостійністю кожної половини.

Розвиток досліджень у цих напрямках, проведення намічених розробок дасть змогу розглянути економічний аспект ролі хори в розвитку Ольвійської держави. Дані, які ми маємо, свідчать про те, що домінуючим профілем в економіці поселень було землеробство, скотарство, меншою мірою — мисливство і рибний промисел. Розрахунки С. Ф. Стржелецького по визначенню кількості праці, необхідної для ведення господарства, а також А. Н. Щеглова по визначенню розмірів хор, відповідності числа наділів площі міста⁶⁵, дозволяють порівняти демографічний потенціал хори, одержаний на підставі інших даних — площі й населеності жител, щільності їх розміщення, з можливостями сільськогосподарського виробництва в екологічному аспекті на різних етапах існування сільської округи.

Лише вирішивши, хоч би наближено, всі ці питання, можна буде конкретніше розкрити взаємозалежність змін, що відбувалися в розвитку міста і сільської округи, визначити економічний потенціал, без чого дальший розвиток досліджень соціально-економічної і політичної історії північнопричорноморських держав буде утруднений.

Саме на розв'язанні розглянутих вище проблем доцільно зосередити насамперед зусилля дослідників. В археологічному аспекті це зумовить поряд з дослідженнями культурних нашарувань міст необхідність всебічного розвитку досліджень пам'яток сільських округ.

С. Д. КРЫЖИЦКИЙ

Изучение античной культуры Северо-Западного Причерноморья

Резюме

В статье рассматриваются основные итоги последних лет и задачи в исследовании группы тесно взаимосвязанных проблем по изучению Северо-Западного Причерноморья в античное время — характера колонизации этого района и развития сельских округ античных городов, этнической, демографической и социальной характеристики населения.

⁶⁵ Стржелецкий С. Ф. Клеры Херсонеса Таврического. К истории древнего земледелия в Крыму. — Хсб, 1961, вып. 6, с. 144 и сл.; Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху, с. 86 и сл.